

ovom dijelu kontinenta. Kao istraživač i povjesničar izrazito humanističke orijentacije, kojemu je čovjek u središtu zanimanja, autor knjige ne zaboravlja pojedinca. U knjizi se prepleću strogi znanstveni postupak i tradicija, koji se razlikuju po svojoj naravi, po sredstvima kojima se služe, a i po krajnjem cilju, no M. Frejdenberg ih prihvaća kao dva pola jednog proturječja koji, premda različiti, teže istom središtu - čovjeku i širenju njegove spoznaje.

• Mihaela Vekarić

Pavo Živković, *Etnička i vjerska povijest Bosne, Slavonije i Srijema do konca XVII. stoljeća (Dolazak, razvoj i nestajanje Hrvata katolika na tim prostorima)*, Sarajevo-Mostar: Hrvatsko kulturno društvo »Napredak«, 1996., 257 str.

Izuzmemo li rezultate crkvenih povjesničara, u novijoj je hrvatskoj historiografiji tema etničke i konfesionalne prošlosti Bosne, pa i Humske zemlje (Hercegovine), bila malo i nesustavno istraživana. Osim toga, nerijetko je i čitav hrvatski korpus u BiH bio zanemaren u okviru pregleda (posebno udžbeničkih) hrvatske povijesti. Razlozi historiografskom zaboravu tijekom komunističke vladavine bili su uglavnom političke naravi, budući da se rijetko iznošene povijesne činjenice nisu uklapale u obrazac o sretnom multietničkom i multikonfesionalnom spoju »ravnopravnih« naroda. Međutim, i sama povijesna zbilja na prostoru sučeljavanja civilizacijskih krugova, konfesija i političkih interesa predstavlja po sebi tešku, nikada do kraja obuhvatnu zadaću znanstvenog istraživanja. Stoga ne treba čuditi da se i povijest kao pseudoznanost pretvarala u mitologiziranu svijest, služeći tako kao česti argument u brojnim političkim sukobima. Takvo nas je stanje još više udaljavalo od znanstvene prosudbe o prošlosti Bosne i Hercegovine.

Ako na trenutak apstrahiramo dosadašnje interpretacije i sinteze, posebno one sa srpske, a u novije vrijeme i s muslimanske strane, i zadovoljimo se utvrđivanjem osnovnih činjenica o etničkoj, političkoj i vjerskoj povijesti Bosne, knjiga Pave Živkovića može nam poslužiti kao dobro polazište. Takav, rekli bismo u prvi mah znanstveno zastarjeli zahtjev ne postavljamo ovdje zbog interpretacijske nemoći samog autora ili čitateljstva, već prije svega radi potrebe da se u razmatranju ove »opterećene« teme krene od što je manje moguće prijepornog činjeničnog polazišta. Kada je riječ o povijesti institucija (crkvenih, političkih ili u širem smislu društvenih), ili utvrđivanju demografskih i migracijskih trendova, takav je pristup, htjeli mi to ili ne, neophodan. U tom slučaju pojedinačne su činjenice dovoljno polazište i bez posebnog elaboriranja šire društvene situacije. Upravo su politički događaji, u kontekstu odnosa moći i vlasti, na prostoru Bosne činili najbitniju odrednicu društvenog života svih etničkih i vjerskih skupina. Ti su se politički odnosi gotovo idealno-tipski i kontinuirano odvijali kao višestoljetni proces sukoba i napatosti. Čini se da je istraživanje tih odnosa, barem u osnovnoj fazi, najsvrsishodnije u predočavanju glavnih odrednica etničke i vjerske povijesti na nemirnom prostoru BiH. Uostalom, konačno je postalo moguće sustavno prezentirati dosad neobjavljene ili već tiskane a zanemarene dokumente koji svjedoče o tom problemu. Živković je tematski i metodološki opravdano proširio svoja razmatranja obuhvativši, osim Bosne, još Slavoniju i Srijem, budući da su ovi krajevi, s dijelovima Bosne, tijekom duljega razdoblja predstavljali jurisdikcijsku cjelinu u crkvenom pogledu. Osim toga, Bosna, Slavonija i Srijem demografski su vezani brojnim migracijama katolika za vrijeme turskih nadiranja, a posebno tijekom protuturskih ratova u 17. stoljeću. Autor je težište ipak stavio na prilike u Bosni, a o stanju u Slavoniji i Srijemu raspravlja uglavnom kada je riječ o migracijskim promjenama.

Knjiga započinje razmatranjem etničkih i vjerskih prilika prije dolaska Turaka u Bosnu,

Slavoniju i Srijem. Slijede sustavni prikazi etničko-vjerskih promjena u pojedinim dijelovima Bosne za vrijeme osmanske vlasti. Tako se donose posebni podaci za sjeveroistočnu Bosnu (Podmajevički kraj i Semberiju), Bosansku Posavinu i srednju Bosnu, a napose za Slavoniju i Srijem. Živković je osobitu pozornost posvetio zbivanjima u 16. i 17. st. iznoseći povijest progona, islamizacije i pravoslavizacije katoličkog pučanstva na navedenim područjima. Ta su zbivanja dovela do brojnih etničkih promjena, koje autor demografski iscrpno predočava s osvrtom na posebnosti u sva tri područja. Kao ključno razdoblje demografskog sloma katolika u Bosni, autor analizira vrijeme protuturskih ratova u 17. st. (Kandijski i Bečki rat), tijekom i poslje kojih je došlo do najmasovnijih iseljavanja katoličkog stanovništva iz Bosne. Naposljetku, u zaključnim razmatranjima Živković sažima i sintetizira sve najvažnije podatke o temi.

Autor je na temelju bogatog arhivskog gradiva iz stranih (Turska, Vatikan) i domaćih arhiva, te objavljenih izvora i dosadašnjih znanstvenih rezultata (posebno D. Mandića, K. Draganovića, J. Buturca i S. M. Džaje), uspio dokumentirati osnovne događaje i izložiti tijek procesa nastanka, razvitka i potiskivanja katolicizma, a s njim i hrvatskog etnikuma u Bosni.

Učestalost, brutalnost i sveobuhvatnost političkih promjena na prostoru Bosne posebno se odrazila na katolike Hrvate, čija se povijest od XII. st. odvijala u okviru trajnog procesa potiskivanja, najprije sporadično od strane pravoslavlja, a potom i sustavno pod višestoljetnom osmanskom vlašću. Živković nam ponajprije izlaže niz činjenica koje svjedoče o najvećim dijelom katoličkom karakteru srednjovjekovne Bosne, koja je u tom smislu brojnim jurisdikcijskim vezama bila uklopljena u širi hrvatski prostor. Tri bosanske biskupije: Bosanska, Trebinjska i Duvanjska, zajedno s okolnim krajevima, bile su tijekom srednjega vijeka na razne načine povezane sa Zagrebačkom, Splitskom i Dubrovačkom nadbiskupijom, kao i sa biskupijama u Kninu, Udbini, Makarskoj i Stonu. Sačuvane vijesti govore o

brojnim crkvama i samostanima, poglavito na prostoru tzv. Turske Hrvatske (Bosanske krajine) i Pounja, područjima iz kojih potječu mnoge značajne hrvatske feudalne obitelji. U Posavinji, srednjoj Bosni, Soli i Podrinju, katolicizam je do turskih osvajanja predstavljalo jedinu organiziranu vjeroispovijest. Unatoč širenju Crkve bosanske s patarenskim obilježjima, katolici Hrvati su do učvršćenja turske vlasti početkom 16. st. predstavljali najbrojniju etničku i vjersku skupinu u Bosni. Velike migracije katoličkog stanovništva, praćene etničkim i vjerskim promjenama, započele su s turskim prodorima već u 15. st. Ratovanje, gospodarska nesigurnost, epidemije i prisilna islamizacija prouzročili su smanjivanje broja katolika, a sustavno naseljavanje pravoslavnih Vlaha kao turskih martoloza, dovelo je na prostore Bosne i pravoslavnu crkvu. Egzodusi katoličkog stanovništva posebno su se pojačali poslije pada Srebrničke i Jajačke banovine u prvoj polovici 16. st., kada je uslijedilo i masovnije naseljavanje Vlaha. Migracije su se nastavile prema sjeveru i zapadu u smjeru turskih osvajanja, pa je i na prostorima Srijema i Slavonije došlo do znatnih demografskih promjena na štetu katolika. Zbog islamizacije katoličko stanovništvo u Bosni povlačilo se iz trgovačkih i rudarskih središta na selo, prepuštajući muslimanima urbane sredine koje postupno gube prijašnji značaj. Vlasi su uglavnom obitali u katunskim naseljima uz pašnjačke predjele. Sličan se obrazac prenio i u od Turaka osvojene panonske krajeve. Međutim, kasnijim povlačenjem Turaka iz tih prostora u XVII. st. nastale su nove značajne promjene. Muslimansko pučanstvo povuklo se u Bosnu i prouzročilo novi val iseljavanja katolika i pravoslavnih Vlaha u Slavoniju.

Živković uočava ukupno četiri važnija migracijska razdoblja u Bosni, Slavoniji i Srijemu. Prvo, srednjovjekovno, uglavnom je izazvano gospodarskim čimbenicima i nije uvjetovalo nikakve etničke ni vjerske promjene, jer se radilo o kretanju istorodnog stanovništva s juga prema rudarskim i trgovačkim središtima na sjeveru. Drugo razdoblje vezano je za iselja-

vanja katolika na početku turske vlasti, i to izvan Osmanskih granica u susjedne hrvatske krajeve i dalje. Treći migracijski val u 16. st. je najobuhvatniji, jer je zajedno sa širenjem osmanske vlasti prošireno i područje demografskih, etničkih i vjerskih promjena na Slavoniju i Srijem. Broj katolika u Bosni najdrastičnije je opao tijekom četvrte migracijske etape u drugoj polovici 17. st. Taj je migracijski proces nastao kao posljedica turskih poraza, zbog čega je položaj katolika postao još teži pa su početkom XVIII. st. na području čitave BiH ostala samo tri franjevačka samostana, brojne crkve su uništene, a broj katolika spao je na svega dvadesetak tisuća. Katolici tada uglavnom sele na oslobođena područja Slavonije i Srijema, gdje se od tada i vjerska situacija mijenja u njihovu korist.

Da razjasni težak položaj i opadanje katoličkog stanovništva u Bosni, Slavoniji i Srijemu pod osmanskom vlašću, Živković je iznio niz činjenica i problema vezanih za islamizaciju, uništavanje katoličkih samostana i crkava te njihovo pretvaranje u islamske kultne objekte. Uz to, prikazao je i specifičan povlaštenu status pravoslavne crkve i težnju pravoslavne hijerarhije, koja se javlja tek sredinom XVI. st., da uz potporu osmanskih vlasti podvrgne katoličko pučanstvo. Upravo su ti podaci u dosadašnjoj historiografiji bili zabacivani, unatoč tomu što o progonima katoličkog pučanstva i svećenstva, poglavito franjevaca, svjedoče brojni dokumenti.

Osim mjestimičnih nejasnoća i pojednostavljenih tumačenja, autoru se može prigovoriti što je u okviru svoje koncepcije donekle zaobišao ulogu Crkve bosanske i krstjana u nastanku i promjenama konfesionalne slike u Bosni. Iako je rezultanta etnogeneze i kasnijeg procesa nacionalne integracije s današnjeg stajališta nedvojbeno, tj. u nacionalnom je smislu u Bosni prevladalo vjersko pravilo, u sadržaju knjige osjeća se nedostatak teorijskog pojašnjenja odnosa hrvatske etnogeneze i širenja civilizacijskog utjecaja katolicizma. Također je šteta što je nakladnik previdio stanovite tehničke i uredničke nedostatke knjige. Pritom prvenstve-

no mislimo na pogreške i izostavljanja u tisku, nepreglednu i neatraktivnu naslovnu stranicu, kao i loše reproducirane zemljovide bez naznake iz kojeg su djela preuzeti. Zacijelo bi bilo korisno da su posebno za ovu knjigu izrađeni novi i pregledniji zemljovidi, a izostavljeni neki neuobičajeni dodaci.

Unatoč tome, Živkovićevom smo knjigom dobili dosad najopsežniji prikaz vjerskih i s njima povezanih etničkih promjena u Bosni, Slavoniji i Srijemu, pa bi bilo dobro da se s njenim sadržajem, barem u skraćenom obliku na stranim jezicima, upozna i šira europska javnost. Začudno bi bilo da se i nakon posljednjeg, doista užasnog rata na prostorima Bosne i dalje ignoriraju spoznaje o povijesnim činjenicama i procesima koji su naposljetku doveli do tih događaja i da se njima usuprot idealizira stanovita nedefinirana multikulturalnost BiH. Iskustva proteklih stoljeća, o kojima govori ova knjiga, obeshrabruju u pogledu načina i sredstava kojima bi se takva ideja trebala ostvariti.

Stjepan Ćosić

Šime Peričić, *Pomorska trgovina Dalmacije u XIX. stoljeću*. Zadar: Ogranak Matice hrvatske, 1995., 144 str.

Dugogodišnji istraživač gospodarske povijesti hrvatskog priobalja, Šime Peričić, u kratkom je razdoblju objavio dvije značajne knjige o gospodarstvu Dalmacije u 19. st. Godine 1993. u izdanju Književnog kruga iz Splita tiskana je njegova knjiga *Gospodarske prilike Dalmacije od 1797. do 1848.*, a 1995. *Pomorska trgovina Dalmacije u XIX. stoljeću*. Ovim sintetskim djelima bitno je popunjena historiografska praznina kada je riječ o poznavanju dalmatinske, a time i hrvatske gospodarske povijesti u cjelini. Do sada je, naime, u usporedbi s političkim i preporodnim povijesnim temama, gospodarski život bio uglavnom